

УДК 94(477)161.2 + 372.48«196»
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/24.176792>

Дмитро МАЛЕЖИК,
orcid.org/0000-0002-1242-2134
кандидат історичних наук,
докторант кафедри історії та філософії історії
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(Київ, Україна) *demetrias@i.ua*

ДІЯЛЬНІСТЬ ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ІЗ ЗАХИСТУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УРСР У 1960-Х РР.

У статті розкрито основні заходи і методи протидії творчій інтелігенції русифікаторській політиці партійно-радянського керівництва в УРСР. Метою статті визначено висвітлення протиріч у національній політиці СРСР в 1960-ті рр. Значну увагу приділено наслідкам освітньої реформи 1959 р. та реакції на неї представників творчої інтелігенції. Досліджено заходи літераторів і митців щодо розширення сфери вжитку української мови. Встановлено, що заходи української творчої інтелігенції на деякий час сприяли розширенню сфери вживання української мови та викликали незначні поступки влади в питанні поширення сфери вжитку української мови.

Ключові слова: творча інтелігенція, національна політика, русифікація, «відлига».

Dmytro MALEZHYK,
Candidate of Historical Sciences,
Postdoctoral Student at the Department of History and Philosophy of History
National Pedagogical Dragomanov University
(Kyiv, Ukraine) *demetrias@i.ua*

ACTIVITY OF ARTISTIC INTELLIGENCE ON THE PROTECTION OF UKRAINIAN LANGUAGE IN THE UKRAINIAN SSR IN 1960S

The article deals with the activity of Ukrainian artistic intelligence on the extension of using Ukrainian language. The main purpose of the article is to show the basic contradictions in the national policy in the Ukrainian SSR in 1960s.

Based on the analysis of different historical sources, such as documents, editorial articles, memoir and scientific literature, the main measures of artistic intelligence has been analyzed.

First intelligence steps to resist the policy of Russification has been made during the discussion of Educational Law, which let the parents to choose the language of education. After the adoption of the Educational law in 1959 and intensification of the Russification course, representatives of the artistic intelligence did not stop the struggle to expand using the Ukrainian language.

Special attention has been given to the conference of Culture of Ukrainian Language, which held in Kyiv in 1963. The most important consequences of the conference has been made. Some representatives of the artistic intelligence tried to spread dissatisfaction with the practice of national policy of Soviet authority. Some thing has been done to stop the spreading of Russian-language press. In addition, systematic policies for spreading of national theater and movie repertoire has been made. Thanks to it the very specific genre as Ukrainian poetic movie has been developed, which was represented by films of V. Denysenko, Yu. Illienko, M. Maschenko, K. Muratova, S. Padadzhano. These movie are characterized by real hype, suspense and national spirit.

The author has made a conclusion that the representatives of artistic intelligence in the 1960's became active participants in the social life of the Ukrainian SSR, opposing the Russification national policy of the Communist Party. Thanks to their activities the Russification policy of the Soviet authorities has been delayed, main measures on the issue of spreading of Ukrainian language using has been made.

Key words: artistic intelligence, national policy, Russification, “Khrushchev’s Thaw”.

Постановка проблеми. Питання вільного розвитку національної мови тривалий час гостро стояло в українському суспільстві. Не став винятком і період 1960-х рр., протягом якого відбулась зміна політичного курсу держави і посилення русифікаторської політики. Активну участь у розв’язанні мовної проблеми

відіграла українська творча інтелігенція, яка усвідомлювала важливість збереження національної мови. Разом із тим у мистецькому середовищі відбулося усвідомлення власного мистецтва як одного з дієвих засобів протистояння політиці тотальної ідеологізації творчого життя в республіці.

Аналіз досліджень. Окремі аспекти поставленої проблеми знайшли відображення у працях вітчизняних істориків О. Бажана, В. Барана, О. Заплотинської, Г. Касьянова, Ю. Курносова, А. Русначенка та ін. Проте комплексна наукова роботи із поставленої проблеми досі відсутня, що посилює актуальність нашої розвідки.

Метою статті є висвітлення діяльності творчої інтелігенції Української РСР із розширення сфери вжитку української мови в 1960-х рр.

Виклад основного матеріалу. На початку 1960-х рр. внаслідок часткової лібералізації суспільного та культурного життя частина українських митців поступово відходить від принципів соцреалізму у своїй творчості. Разом із тим помітно підвищується інтерес до вивчення національної політики в Україні, прагнення самостійно розібратися в різних подіях суспільно-політичного й культурного життя періоду культу особи. Одним із найбільш нагальних питань для творчої інтелігенції стало протистояння русифікаторській політиці партійно-радянського керівництва.

Процеси лібералізації суспільства в добу хрущовської відлиги не зачепили основних засад радянської мовно-культурної політики. Русифікація населення союзних республік залишалась її головним завданням, а отже, у відповідних загальносоюзних інституціях у 1950–1960-х рр. перейшли до запровадження наступного етапу асиміляції. Реформа освіти, проведена у 1959 р., призвела до закріплення панівного становища російської мови в системі шкільної освіти.

Невдоволення українських митців особливо виявилось у критиці пункту 9 «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», ухваленого в 1959 році. Ця норма закону надавала батькам право вибору мови навчання. Якщо до цього окремі представники літературно-мистецького середовища вбачали в різних явищах зневажливе ставлення до питань розвитку української мови і проблему в діяльності місцевих установ, то після прийняття «Закону про школу» вони стали розцінювати це як офіційне утвердження курсу русифікації.

Ще на стадії обговорення гостро критикували новий закон письменники М. Рильський, М. Бажан та О. Гончар. Зокрема, будучи головою Спілки письменників України, Олесь Гончар убачав у законі приховану русифікацію населення України. Він разом із колегою А. Малишком звернувся до голови Президії Верховної Ради УРСР О. Корнійчука та голови Ради Міністрів УРСР Д. Коротченка щодо внесення змін до статті 9 з пропо-

зицією розширити повноваження української мови, законодавчо закріпивши обов'язковість її вивчення (Бажан, 2007: 41). Однак ці пропозиції не знайшли підтримки серед можновладців і право добровільного вибору мов було законодавчо закріплено.

У 1960-х рр. відбувалось кількісне зниження україномовних книжкових видань, які скоротились з 80% у 1950 р. до 66% у 1963 р. Загалом україномовна книжкова продукція в СРСР у 1963 р. становила 3321 назву, близько 4,3% при 17% українського населення. Аналогічна тенденція спостерігалася в галузі періодичних видань. У 1960-х рр. на російську мову поступово перейшла значна кількість видань наукової періодики. Так, у 1967 р. російськомовні наукові журнали й періодичні збірники, видані в УРСР, кількісно вже переважали україномовні (відповідно, перших виходило 197, других – 126 (Українська мова у XX сторіччі, 2005: 22).

У цей же час у партійних колах поширюється нова пропагандистська теза, згідно з якою функція російської мови в СРСР уже не обмежується роллю засобу міжнаціонального спілкування, а проголошується другою рідною мовою неросійських народів СРСР. Спершу ця теза поширюється в лінгвістичній літературі й публіцистиці, а в 1961 р. М. Хрущов вводить її в текст своєї доповіді на XXII з'їзді КПРС. Голова партії відзначав, що добровільне вивчення російської мови «має позитивне значення для розвитку міжнаціонального співробітництва» (Українська мова у XX сторіччі, 2005: 232)

Оскільки доповідь першого секретаря КПРС виконувала роль зразка для наслідування, її поширюють спершу засоби масової інформації, а згодом і у сфері гуманітарних наук теза про російську мову як другу рідну мову стає обов'язковою в офіційному мовознавстві союзних республік (Українська мова у XX сторіччі, 2005: 19). Водночас Микита Сергійович суворо засуджував «українських буржуазних націоналістів», які прагнули ширшої лібералізації України. Радянські силові органи неухильно і кваліфіковано втілювали в життя настанови партійного вождя, кидаючи за ґрати чи позбавляючи можливості працювати за фахом десятки і сотні кращих інтелігентів України.

Разом із тим після ухвалення освітнього закону та з активізацією русифікаторського курсу представники творчої інтелігенції не припиняли боротьби за розширення сфери вжитку української мови. Так, на початку 1960-х рр. зростала кількість рукописних творів, де у формі алегорії або відверто говорилося про витіснення україн-

ської мови і звучали заклики до її захисту. Одними з найбільш резонансних були виступи Б. Антоненка-Давидовича з критикою мовної політики 1930–40-х рр., О. Гончара та М. Шумила з приводу звуження сфери вжитку української мови в засобах масової інформації.

Велике значення мало критичне обговорення проблем стану української мови на Республіканській конференції з питань культури української мови, організаторами якої виступають Київський державний університет та Інститут мовознавства Академії наук УРСР. Вона проходила в стінах Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка в лютому 1963 р. Всього на ній були присутні близько 600 осіб. За спогадами учасників, у конференції брали участь академік Іван Білодід, директор Інституту мовознавства, один з авторів концепції про «дві рідні мови» (Білодід, 1974: 14–16), письменник Б. Антоненко-Давидович, один із кращих дикторів Українського радіо П. Бойко. Спершу доповіді були лояльними до влади, оскільки в них йшлося про тенденції зближення мов, і навіть про подальше їхнє злиття (Грабовський, 2018). Потім виступив Матвій Шестопад, доцент факультету журналістики. Він заперечив теорію двомовності, зауваживши, що тільки у змії може бути два язика, а в людини не може бути дві рідних мови. Знання ж кількох мов – це зовсім інше, це характеризує людину з позитивного боку, але не означає, що у цієї людини декілька рідних мов. Мав слово на конференції і Петро Бойко, один із найкращих тогочасних дикторів Українського радіо, який запропонував рішуче усувати з української літературної мови слова, які з'явилися під «силовим» впливом російської мови (Грабовський, 2018).

Викриттю прихованої політики русифікації в Україні, що набирала обертів, був присвячений виступ письменника Б. Антоненка-Давидовича. Звертаючись до учасників конференції, він зазначав: «Противники української мови так зараз розперезалися, що вирішили навіть у Київській музкомедії припинити ставити п'єси українською мовою <...> Таке ж саме становище і в Харківській опері <...> Дуже погано, що на сьогодні майже не випускається технічна література нашою рідною українською мовою (Українська мова у ХХ сторіччі, 2005: 251).

Конференція зрештою мала риси акції громадянської непокори партійній політиці. Крім вимог захисту української мови і заперечення теорії двомовності, учасники конференції вимагали законодавчо закріпити в УРСР державний статус української мови.

Внаслідок конференції були вжиті заходи щодо недопущення в майбутньому таких заходів, у яких би брали участь усі охочі, особливо «ненадійні» особи. Надто ж активних, з погляду влади, науковців і журналістів звільняли з роботи, переводили на низькооплачувані посади, забороняли публічні виступи тощо (Грабовський, 2018).

Значна активізація творчої інтелігенції відбувається після жовтневого пленуму ЦК КПРС у жовтні 1964 р. Саме з усуненням М. Хрущова від влади пов'язувалась надія представників літературно-мистецького середовища на розширення сфери вжитку української мови, спостерігалось прагнення винести питання розвитку української мови на обговорення партійних органів і домогтися скасування 9-го пункту «Закону про школу».

Подібні твердження висловлювались членами Спілки письменників України І. Дзюбою, Г. Донцем, Ю. Назаренком, Т. Франком та ін. Так, Т. Франко зауважував: ««Буде образливо, якщо й нинішні керівники не відмовляться проводити, подібно Хрущову, лінію русифікації в Україні, будуть слідом за ним заявляти, що національне питання в Радянському Союзі вирішене ідеально. Русифікація – це одна із самих великих помилок нашого керівництва, вона ображає національну гідність і викликає недовіру, неприязнь до росіян, як і в часи дореволюційні» (Політичні протести й інакодумство в Україні, 2013: 52).

Квінтесенцією опору русифікації стало написання в 1965 році І. Дзюбою твору «Інтернаціоналізм чи русифікація?», імпульсом до якої стали події на конференції. Цю роботу передали, зокрема, Петрові Шелесту, для кого, за спогадами його сина Віталія, вона стала ледь не настільною книгою, хоча партійний лідер України при цьому темпераментно заперечував більшість її положень (Касьянов, 1995: 122). Утім, певні жести в бік української мови і культури за Петра Шелеста робилися – від запровадження читання українською мовою лекцій у вузах до масового видання перекладів світової класики.

Так, виступаючи на нараді ректорів і секретарів партійних організацій вищих навчальних закладів у липні 1965 р., секретар ЦК Компартії України з ідеології Андрій Скаба дав указівку про перехід викладання у вузах республіки українською мовою в тримісячний термін (Бажан, Данилюк, 2000: 87). Аналогічні рішення прийняли деякі органи державного управління. У свою чергу Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР розробило заходи, згідно з якими передбачалося запровадити у вузах, на курсах і в академічних групах вивчення української мови за факультативною

формою. Українська мова мала стати мовою наукових журналів, підручників і посібників. Однак указані плани не були здійснені, натомість розпочалися нові кампанії з переслідування інтелігенції.

Так, за вказівкою союзного керівництва наприкінці серпня – на початку вересня 1965 р. в різних куточках України прокотилася хвиля політичних арештів. У слідчих ізоляторах КДБ опинилось 24 особи, що були причетні до «антирадянської агітації та пропаганди». Серед них були і представники творчої інтелігенції – літературний критик І. Світличний, художник П. Моргун, науковець М. Горинь (Русначенко, 1998: 143).

Сплановані вищим політичним керівництвом республіки заходи нагадували традиційні «чистки», вигадані більшовицькою партією для боротьби з проявами інакодумства. Свій внесок у викриття українського буржуазного націоналізму зробили і партійні осередки обласних відділень Спілки письменників та Спілки художників.

Така реакція органів влади змусила митців змінити тактику протидії. Особливе місце відводилось наростанню внутрішньої опозиційності мовній політиці режиму. Зокрема, в обігу серед молодого покоління митців з'явилася значна кількість різної літератури старих видань, у тому числі творів, які раніше були вилучені, насамперед М. Грушевського та В. Винниченка (Політичні протести й інакодумство в Україні, 2013: 61).

Деякі представники творчої інтелігенції вбачали своє завдання в тому, щоб серед своїх зв'язків, у колі знайомих поширювати невдоволення практикою здійснення національної політики в Україні, доводити, що допускаються відступи від ленінських принципів вирішення національного питання.

Найбільш рішучими кроками з боку представників творчої інтелігенції вбачались можливість звернення з питань обмеження національних прав українців до комуністичних партій інших соціалістичних країн, однак практичних дій у цьому плані не фіксувалося.

Окрім мовного питання, на порядок денний виносились проблеми розширення національного репертуару театрів та кінематографу. На початку грудня 1965 року відбулося спільне засідання президії Спілки письменників України та художньої ради Міністерства культури УРСР, на якому звучали пропозиції повернути до репертуарів твори О. Довженка, М. Ірчана, І. Кочерги, М. Куліша, Ю. Яновського та багатьох інших авторів (Баран, 2003: 312).

Також значним явищем середини 1960-х рр. стала поява українського «поетичного кіно», до якого належали картини В. Денисенка, Ю. Ілленка, М. Мащенко, К. Муратової, С. Параджанова та ін. Вони відзначались тонким психологізмом і справжньою народністю.

Висновки. Отже, представники творчої інтелігенції в 1960-х рр. стали активними учасниками суспільного життя УРСР, протидіючи русифікаторській національній політиці КПРС. Завдяки їхній діяльності на деякий час вдалось затримати русифікаторську політику радянської влади, домогтися незначних поступок у питанні поширення сфери вжитку української мови.

Перспективою подальшого дослідження є наукове осмислення процесів протидії русифікації представниками творчої інтелігенції в 1970-х рр., коли в СРСР офіційно утверджується курс на «злиття націй».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
2. Бажан О. Г. Рух за поширення української мови в період «хрущовської відлиги». *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія»*. 2007. Т. 65: Історичні науки. С. 40–49.
3. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
4. Білодід І. К. Мова і ідеологічна боротьба. Київ : Наукова думка, 1974. 84 с.
5. Грабовський С. Від «Культури мови» до «Інтернаціоналізму чи русифікації?»: напівзабута сторінка українського життя у лютому 1963 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1111176.html> (дата звернення: 20.11.2018).
6. Заплотинська О. О. Нонконформістська інтелігенція в офіційному дискурсі 1960-х рр.: механізм формування громадської думки. *Інтелігенція і влада*. 2006. Вип. 6. С. 58–66.
7. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
8. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60 – перша половина 80-х років ХХ ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1994. 222 с.
9. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2013. 736 с.
10. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
11. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / упорядн.: Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька ; за ред. Л. Масенко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с.

REFERENCES

1. Bazhan O. H., Danyliuk Yu. Z. Opozytsiia v Ukraini (druhapolovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.) [Opposition in Ukraine (2nd half of 50s– 1st half of 80s of 20th century)]. Kyiv: Ridnyi kraj, 2000. 616 s. [in Ukrainian].
2. Bazhan O. H. Rukh za poshyrennia ukrainskoi movy v period «khrushchovskoi vidlyhy» [Movement for Spreading of Ukrainian Language during ‘Khrushchov Thaw’]. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska Akademiia». 2007. T. 65: Istorychni nauky. S. 40–49. [in Ukrainian].
3. Baran V. K. Ukraina: novitnia istoriia (1945-1991 pp.) [Ukraine: Contemporary History (1945–1991)]. Lviv : Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, 2003. 670 s. [in Ukrainian].
4. Bilodid I. K. Mova i ideolohichna borotba [Language and Ideological Struggle]. Kyiv: Naukova dumka, 1974. 84 s. [in Ukrainian].
5. Hrabovskiy S. Vid «Kultury movy» do «Internatsionalizmu chy rusyfikatsii?»: napivzabuta storinka ukrainskoho zhyttia u liutomu 1963 roku [From ‘Culture of Language’ to ‘Internationalism or Russification’: Unknown History of Ukrainian Life in February 1963]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1111176.html> (date of view: 20.11.2018). [in Ukrainian].
6. Zaplotynska O. O. Nonkonformistska intelihentsiia v ofitsinomu dyskursi 1960-kh rr.: mekhanizm formuvannia hromadskoi dumky [Non-conformist Intelligentsia in the Official Discourse: Mechanisms of Formation of Public Opinion]. Intelihentsiia i vlada. 2006. Vyp. 6. S. 58–66. [in Ukrainian].
7. Kasianov H. Nezghodni: ukrainskaintelihentsiia v rusioporu 1960–80-kh rokiv [Dissentients: Ukrainian Intelligentsia in Resistance Movement in 1960–80s]. Kyiv: Lybid, 1995. 224 s. [in Ukrainian].
8. Kurnosov Yu. Inakomyshlennia v Ukraini (60 – pershapolovyna 80-kh rokiv XX st.) [Dissent in Ukraine (60-s – 1st half of 80-s of 20th century)]. Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1994. 222 s. [in Ukrainian].
9. Politychniprotesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): Dokumenty i materialy /upor. V.M. Danylenko [Political Protests and Dissent in Ukraine: Documents and Materials]. Kyiv : Smoloskyp, 2013. 736 s. [in Ukrainian].
10. Rusnachenko A. M. Natsionalno-vyzvolnyirukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv [National Liberation Movement in Ukraine: mid 1950s – beginning of 1990s]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 1998. 720 s. [in Ukrainian].
11. Ukrainska mova u XX storichchi: istoriia linhvotsydu. Dokumenty i materialy / uporiadn.: L. Masenko, V. Kubaichuk, O. Dem'ska-Kulchytska; zared. L. Masenko [Ukrainian Language in 20th century: History of Linguicide. Documents and Materials]. Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", 2005. 399 s. [in Ukrainian].